

IDA fideci

Yıl : 1966

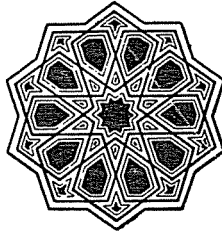

Cilt : XIV

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

HADÎSTE TERCÜMAN

Prof. M. TAYYİB OKIÇ

G İ R İ Ő

Tercümanlığın ehemmiyeti – Beşeriyet târihinde tercümanların rolü daima mühim olmuştur. Bilhassa devletler arası siyâsî ve ticarî münasebetlerde ve adli işlerde bu ehemmiyet hiç bir zaman küçümsenemez. Tercümanlık veya terceme işi, mühim olduğu kadar, zor, çetin ve o derecede mes'uliyetli bir iştir; çünkü bu işle meşgul olanlar, onu, hangi dil-den yaparlarsa yapsınlar, daima hataya düşmek tehlikesine maruz kalırlar. Meşhur Arap âlim ve ediplerinden el-Câhız'ın *Kitâbu'l-Hayawân* adlı büyük eserinde, Aristoteles'le ilgili bir metnin nakli esnasında da söylediği gibi, tercüman, bir feylesofun sözlerini, tam manâsı, gerçek metodu ve diğer incelikleriyle hiç bir zaman nakledemez. Bunun en güzel örneğini, Hindistan'ın meşhur Brahman şâiri Rabindranat Tagore'un Mısır'a yaptığı bir seyahat esnasında: “doğrudan doğruya İngilizce yazdığı eserler dışında hinduca yazdığı kitaplarını da İngilizceye terceme etmesini” isteyenlere verdiği şu cevap teşkil eder: “Hinduca yazdığım eserler, kendi fikirlerimi ihtiva etmiş olsalar bile, onları İngilizceye terceme etmekten âcizim; zira bu tercemede İngiliz dili, hinduca için el-verişli değildir”¹.

Yabancı dillerden arapçaya yapılan ilk tercemeler – Tıp, kimya, ilmi nücûm, harb san'atı ve diğer bazı disiplinlere dair kadîm kitapları arapçaya ilk çevirenin Hâlid İbn Yazid İbn Mu'âviya olduğu rivayet edilir. Kendisi aynı zamanda şâir ve hatîb idi. Hicrî 85/704 senesinde vefat ettiği bilinmektedir. Bu tarihlerde bile Hazreti Peygamberin bir çok sahabîsi henüz hayatta bulunuyordu². Gerçi bu kitapların bizzat

1 Bkz. al-Kutub, Macallatu'l-Azhar, (al-Kâhira 1373/1953), XXV. 247: Dr. Tâhâ al-Hâcîrî, Tahricu nuşûsin Aristûtâliyya fî Kitâbi'l-Hayawân li'l-Câhîz (Mustahrac min Macallati Kulliyyati'l-Âdâb).

2 Daha fazla bilgi için Bkz.: 'Abdu'l-Hayy al-Kattânî, Kitâbu nizâmî'l-hükûmati'n- Nabawiyya al-musammâ at-Tarâifu'l-idâriyya (ar-Ribât, tarihsiz) II, 267-268.

kendisi tarafından terceme edildiği kat'î olarak bilinmemekte ise de, hiç olmazsa onun için terceme edildiği düşünülebilir. İbnu'n-Nadîm'in verdiği bilgiye göre, yukarıda zikredilen sahalarda onun için terceme yapan şahıs İstafan al-Ķadîm'dir.³ Müellif, bazı mühim kitapları muhtelif dillerden terceme edenlerin bir listesini de vermiştir⁴.

Tercüman kelimesi – *Tarcumân* kelimesinin cem'i *tarâcîm* ve *tarâcîma*, masdarı ise, *tarcama* şeklinde gelir. Terceme, kökü dört harfli (rubâ'î, Quadrilîtere) olan bir fiildir; bir başka ifade ile, dört harfi de aslı olan kelimelerdendir (م، ج، ر، ت). Bununla beraber, onun üç harfli (tulâî, Trilîtere) (م، ج، ر) geldiğini ve başındaki «ت» (t) harfinin zâid olduğunu ileri süren al-Cawharî⁵, sonradan bazı filologların itirazlarına maruz kalmıştır⁶.

Tercüman kelimesinin üç şekli vardır:

1 – Turcumân (ترجمان): Fu'lulân (فعلان) vezninde, 'unfuwân (عنفران) tipindedir⁷.

2 – Tarcumân (ترجمان): Fa'lulân (فعلان) vezninde, rayhuḵân (رهمقان) tipindedir⁸.

3 – Tarcamân (ترجمان): Fa'lalân (فعلان) vezninde, za'farân (زعفران) tipindedir⁹.

Bu üç şekilden en çok kullanılan ve en çok şöhrete ulaşmış olan şekil, *tarcumân* kelimesidir.

3 İbnu'n-Nadîm, al-Fihrist (al-Kâhira 1348), s. 340.

4 Aynı eser, s. 340-342.

5 İsmâ'il al-Cawharî, aş-Şihâh Tâcu'l-luġa wa şihâhu'l-'Arabiyya (Taḥkîk Ahmed 'Abdu'l-Cafûr 'Attâr), Mısır 1377, V, 1928.

6 Bkz. az-Zabîdî Muḥammad Murtaḡâ, Tâcu'l-'arûs (Mısır 1306), VIII, 211.

7 Bkz. al-Cawharî, aş-Şihâh, V, 1928; İbn Manzûr, Lisânu'l-'Arab, Bayrût 1375/1956, XII, 66; al-Fîrüzâbâdî Maḡdu'd-Dîn Muḥammad, al-Kâmûsu'l-Muḥîṭ (al-Kâhira 1319), IV, 84; Calâlu'd-Dîn as-Suyûtî, al-Muzhir fi 'ulûmi'l-luġa wa anwâ'ihâ, (taḥkîk Muḥammad Ahmed Câdî'l-Mawlâ wa 'Alî Muḥammad al-Bacâwî wa Muḥammad Abî'l-Faḡl İbrâhîm, at-Tab'atu'l-tâniya, al-Kâhira, tarihsiz), II, 24.

8 Bkz. al-Cawharî, aş-Şihâh, V, 1928; al-Fîrüzâbâdî, al-Kâmûsu'l-Muḥîṭ, IV, 84, as-Suyûtî, al-Muzhir, II, 24; az-Zabîdî, Tâcu'l-'arûs, VIII, 211.

9 Bkz. al-Cawharî, aş-Şihâh, V, 1928; al-Fîrüzâbâdî, al-Kâmûsu'l-Muḥîṭ, IV, 84; İbn Manzûr, Lisânu'l-'Arab, XII, 66: «و ترجمان هو من المثل التي لم يذكرها سيبويه»³; az-Zabîdî, Tâcu'l-'Arûs, VIII, 211: «ترجمان مفتوح الجيم من مناكير: ترجمان ما نصه: «ورأيت في هامش الكتاب ما نصه: ترجمان مفتوح الجيم من مناكير الجوهري وليس بمسومع من العلماء الأثبات».

Tercümanın tarifine gelince, bunu: "dil tefsircisi" (المفسر اللسان), "kelâmı bir dilden başka bir dile terceme veya nakleden"¹⁰ veya Hüseyin Kâzım Kadri'nin tarif ettiği gibi "bir lisanın sözlerini, diğer bir lisanına ait sözlerle terceme ve ifade eden", "mecazen: bir başkasının âmâl ve makasidini bildirmekle mükellef olan"¹¹ kimse şeklinde açıklamışlardır.

Garp leksikografları, *dragoman* veya *drogman* tabirlerinin arapça *tercuman* kelimesinin muharref şekli olduğunda hemen hemen müttetik-tirlir. Bununla beraber bazı muahhar Arap müellifleri, kelimenin aslı üzerinde tereddüde düşmüşler ve onun arapça mı yoksa arapçaya girmiş ecnebî bir kelime mi olduğunu kesin bir surette belirtmedikleri gibi, arapçada kullanılan *tercüman* tabirinin, *drogmanın* arapça bir şekli mi olduğu hususunda yine mütereddit kalmışlardır¹².

Gayet tabii'dir ki, arapçadan başka diğer sâmi dillerde de bu kelimeye benzer ve bu manaya yakın sözler mevcuttur. Meselâ ârâmice *turge-mana*, asûrî-bâbilce *targumanu*, ibranice *targum*¹³, keldanice (garbî ârâmice) *targem*¹⁴ gibi. Şunu da ilâve edelim ki, Ahdi Atik'in ârâmice tercemesi de *targum* ismini taşımaktadır¹⁵.

10 «الذى يترجم الكلام، أى ينقله من لغة الى لغة أخرى». Bkz. İbn Manzûr, Lisânul-'Arab, XII, 66; al-Cawharî, aş-Şihâh, V, 1928; az-Zâbîdî, Tâcu'l-'Arûs, VIII, 211; al-Kastallânî, İrşâdu's-sâri ilâ şarhi Şahihi'l-Buhârî, Mısır, 1307, X, 248.

11 Hüseyin Kâzım Kadri, Türk lûgatı (İstanbul 1928), II, 134; Bkz. Keza Ahmed Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî (tab-ı cedîd, Derisaadet 1306, II, 1008); Lûgat-i Nâcî, İstanbul, tarihsiz, s. 228; Şemsuddîn Sâmî, Kâmûs-i Türkî. (Derisaadet 1317), s. 395.

12 Meselâ Türk asıllı Badru'd-Din Maḥmûd al-'Aynî (Antepli, ö. 855/1451), nin 'Umdatul-Kârî fi şarhi Şahihi'l-Buhârî adlı eserinde: «وهو معرب وقيل عربي» (İstanbul, 1308, I, 99), «وقيل: أنه عربي وقيل: معرب، وهو الأشهر» (VIII, 521); Abu'l-Hasan Muḥammad as-Sîndî (ö. 1138/1726)'nin Hâşiyatu Sunani İbn Mâca (Mısır 1313) adlı kitabında «وهو معرب وقيل عربي» (I, 41); Muḥammad Murtaḍâ az-Zâbîdî (ö. 1205/1790)'nin "Tâcu'l-'arûs" adındaki kamûs şerhinde، «فتصرفوا فيه، وهو معرب وقيل عربي» (ö. 1192/1778 [عبد الرحمن بن مصطفى العبدروسي: «عبد الرحمن بن مصطفى العبدروسي»] Ahmed Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî? (İstanbul 1306) de "ash ibrânî" demektir (s. 1008).

13 Webster's New International Dictionary (Springfield, Mass. U.S.A. 1948), Second Edition, s. 781/II.

14 Antonius Bartal, Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae, Lipsiae 1901, s. 230.

15 "Les versions araméennes qui portent le nom de Targoûm (traduction) sont des paraphrases ou traductions fréquentement accompagnées d'un commentaire plus ou moins bref" (Edou-

Drogman tabiri – *Drogman* tabirine eski yunanca ile eski lâtince de rastlanmaz. Bununla beraber, ortaçağ yunancasında görülen *dragoumanos*¹⁶ tabiriyle yine aynı çağ lâtincesinde görülen *dragumanus*, *dragomanus*, *drocmandus*, *turchimannus* şeklindeki tabirlerin¹⁷ bu iki dile italyancadan, sonradan girmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Drogman, *drogoman*, *drugemen*, *dragoman*, *truchement*, *trucheman* şeklinde fransızca metinlerde görülen tercüman sözünün tarihi ise XII. asra kadar uzanır¹⁸. Aynı tabirin ispanyolcadaki şekli *trujaman*, katalancadaki şekli de *torsimani*¹⁹. İtalyancada ise *dragomano* tabiri görülür²⁰. *Drogman* ve *dragoman* şeklinde ingilizceye de girmiş olan bu tabir²¹, almancada *dragoman*²², macarcada *dragómán*²³, boşnakça (Sırp-hırvatça) da yine aynı telâffuzla *dragoman*²⁴ şeklindedir. *Dragoman* tabiri, rusça²⁵

ard Montet, Histoire de la Bible, Paris 1928, p. 9. Bkz.: La Grande Encyclopédie dans la direction de Paul Augé, Paris (s. d.) XXX, 937: “*Targum*, nom appliqué aux traductions juives de la Bible en araméen”.

16 N. II. ANAPİOTI, ETYMOΛΟΓΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ, ΑΘΗΝΑ 1951, p. 56.

17 Du Gange, Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis in quo Graeca vocabula novatae significationes, Paris 1943, Tomus Primus (Appendix ad Glossarium mediae et infimae latinitatis), p. 78; Antonius Bartal, Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae, Lipsiae 1901, p. 230. Bkz. Keza E. Littré, Dictionnaire de la langue française, Paris 1889, II, 1243/I.

18 E. Littré, Dictionnaire de la langue française, II, 1243/I; IV, 2371/III.; P. Boissière, Dictionnaire analytique de la langue française, 6e éd. Paris (s.d.), pp. 439, 441, 537; Paul Augé (sous la direction de), Larousse du XX siècle en six volumes, Paris 1929, II, 969/I.

19 E. Littré, Dictionnaire de la langue française, Paris 1889, IV, 2371/III.

20 Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti, Milano 1932, XIII, 197/II.

21 Webster's New International Dictionary, second Edition, Springfield, Mass. U.S.A., 1948, p. 781/II.; The Enciclopedia Britannica, Fourteenth Edition, London-New York 1929, Volume 7, pp. 568/II-569/I; The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles, prepared by William Little, H.W. Fowler, J. Coulson, revised and edited by C.T. Onions, Second Edition, Volume I, 558/III.

22 Friedrich Kluge-Alfred Götze, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Fünfzehnte völlig neubearbeitete Auflage, Berlin 1951, s. 144; Der Grosse Brochhaus, Leipzig 1930, V, 170/I.

23 Révai Nagy Lexicon az Ismeretek Enciklopédiája, Budapest 1912, V, 730.

24 Milan Vujaklija, Leksikon stranih reči i izraza, Beograd 1954, str. 251.; Dr. László Zoltán, Turcizmusok és Arabizmusok a Balkán Szerb-Horvát Nyelvben Előforduló idegen, de Szlavizált szavak gyűjteménye, Budapest 1912, p. 27; Fr. Miklosich, Lexicon Palaeoslovenico-Craeco-Latinum, Vindobonae 1862-1865, s. 175.

25 Болъгая Советская Энциклопедия (Moskva 1952), XV, 161/II; Slovar' Sovremennogo Russkogo Literaturnogo yazika, Moskva-Leningrad 1954. (Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR), III, 1883/I.

ve bulgarca²⁶ olmak üzere diğer Slav dillerine de girmiştir. Ancak bu tabir, Birinci Cihan Harbinden sonra, zikretmiş olduğumuz bütün bu dillerde, tamamen kalkmamış olsa bile, nadiren kullanılır bir kelime olmuştur.

Terceme ve tercüman arasındaki fark – Şemsuddîn Sâmi, tercüman ile mütercim arasındaki farkı şöyle izah etmiştir: “Tercüman ağızdan ve mütercim ise kalemlerle terceme edene derler”²⁷.

Terceme tabirinin, bir kelâmı, bir dilden başka bir dile çevirmek manâsından başka diğer bazı manâları daha vardır. Meselâ:

1 – Terceme, “bâb” unvanı manâsına gelir; yani bir kitaptaki bölüm (chapitre) başlığına bu isim ıtlak olunmuştur. Al-Buḥârî'nin *Al-Câmi'u's-Şaḥîh*'indeki çeşitli bâb isimleri böyledir; zira bu isimlerle, onların ait oldukları bâb içerisinde ne gibi konulardan bahsedileceği anlatılmaktadır. El-Buḥârî bazan bu başlıklarda, yani tercemelerde, her hangi hukukî bir mesele ile ilgili olarak kendi görüşünü de ima yolu ile anlatmağa çalışmıştır. Bu sebeple onun hakkında “fiḫu'l-Buḥârî fi tarâcimihî” (al-Buḥârî'nin hukukî görüşleri, kitabının bâb başlıklarındadır) denilmiştir. (Bak Kaṣtallânî, *İrşâdu's-Sârî*, Bülâk 1304, I, 24).

2 – Terceme, bir kimsenin hayatını ve eserlerini anlatmak manâsında kullanılmıştır. Türkçede sık sık geçen “terceme-i hâl” (hal tercemesi) veya “terâcim-i ahvâl” tabirleri bu manâdadır.

3 – Aynı dilde olsa dahî bir kimsenin sözlerini daha vazih veya daha mufassal bir şekilde başkasına anlatmak keyfiyetine²⁸ de terceme denilmiştir. Bu yazımızda ayrıca bahis konusu edilen İbn Abbâs ile halk arasında Abû Câmra tarafından yapılan böyle bir tercümanlık işi, bunun en güzel örneğini teşkil eder.

Bunlardan başka tercüman tabirinin, beктаşi istilahları arasında kendine has bir manası vardır. Bu manâya göre “tercüman sözü, meydana (dâr) adı verilen yerde (özürdâr) denilen âyetle salât ve selâmdan sonra okunan bir nevi özür dileme yerinde kullanılır bir tabirdir”²⁹. Bu

26 Реџник на сивременија Билгарски Книјовен език (Билгарска Академија на Науки), Софија 1955, s. 290. (“Dragoman” ve “dragomanin”).

27 Kamûs-i Türkî, Derisaadet, 1317, s. 395.

28 ترجمه كلامه ، اذا فسرہ بكلام آخر Al-'Aynî, 'Umdatul-kârî, X, 667.

29 Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1954, III, 459.

özür dilemenin metni şöyledir: "Allah, Allah, yüzüm yerde, özüm dârda, erenler huzurunda, hak Muhammed, Ali divanında, canım kurbân, tenim tercüman; bu hakîrden incinmiş, gücenmiş can kardaşlar var ise, dile gelsin, yol ile yoldayız; Allah, ey vallah, erenler, kimsenin hakkı kalmasın, hakkı olan gelsin, hakkını alsın. Zira bu meydan Muhammed, Ali divanıdır. Erenler hû, dost"³⁰.

Dılmaç tabiri – Tercüman veya mütercim mânâsını ihtiva eden ve garp dillerinden bir çoğu ile farsçaya da girmiş bulunan diğer bir tabir ise, "dılmaç" kelimesidir ve türkçeden geçmedir³¹. Biraz şekli değişmiş olarak hemen hemen bütün Slav dillerinde, macarcada (tolmács), almançada (dolmetscher) ve diğer bazı garp dillerinde bu tabire rastlanır.

Finlandiyalı âlim P [aul] JYRKANKALLIO, bu kelimeye ayrı bir etüd tahsis etmiştir³². Bu etüdünde müellif Türkçenin Kazak, Karaçay, Kazan-Tatar, Karaim, Kuman, Kıpçak, Özbek, Azerî, Türkmen ve Osmanlı gibi muhtelif lehçelerindeki telaffuzlarıyla birlikte, çeşidli Slav dillerindeki şekillerini de vermiştir. Eski bulgarca "tılmaç", yeni bulgarca "tılmaç", boşnakça (sırp-hırvatça) "tumač" (eski şekli "tolmač"), slovence "tolmač, tolnač", çekçe "tlumač", lehçe "tlumacz", rusça "tolmaç" ve slovakça "tlnač".

Finlandiyalı âlime her hususta muvafakat etmeyen, bazı fikirlerini reddeden Macar müsteşriklerinden Prof. J. Németh, aynı mevzua ayırdığı bir tetkikinde³³, dılmaç kelimesinin şimalî türkçe olup, bazı şarki Avrupa dillerine peçenekçeden geçtiğini ileri sürmüştür.

Tercümanların dil bilgisi – Hazreti Peygamberin, çeşitli hükümdarlara gönderdiği elçilerin, gittikleri yerin dillerini bilen kimselerden olmaları gayet tabiidir. Farsça, yunanca, habeşçe, kiptice gibi o zamanın belli başlı dillerini bilen ve ana dili olarak konuşan kimseler Medine'de vardı. Yazımızın bir başka yerinde ismi geçen meşhur sahâbî ve vahiy

30 Zeki Pakalın, Aynı yer.

31 Hâbibullah Âmûzkâr, Ferheng-i Âmûzkâr, Tehran 1333 (çap-ı suvven), "Dilmâc" (mütercim, hemzeban) maddesine bkz.

32 Zur Etymologie von russ. tolmač "dolmetscher" und seiner türkischen Quelle (Studia Orientalia, editio Societas Orientalis Fennica, XVII/8) Helsinki 1952.

33 Zur Geschichte des Wortes tolmačs, "dolmetscher", Budapest (Acta Orientalia Hung., Tomus VIII, Fasc. 1.) 1958.

kâtibi Zayd İbn Tâbit, Al-Mas'ûdi'nin bildirdiğine göre, yukarıda zikrettiğimiz bu dört dili, Medîne'de bulunan bu milletlere mensup kimselerden öğrenmişti³⁴. İbn 'Abdi Rabbih, bu konuda daha geniş malûmat vermiş ve Zayd İbn Tâbit'in, farsçayı İran hükümdarının elçisinden, yunancayı Hazreti Peygamberin hâcibinden, habeşçeyi ve kipticeyi de yine Hazreti Peygamberin iki hizmetçisinden öğrendiğini zikretmiştir³⁵.

Başka kaynaklardan da anlaşılacağı veçhile gerek Bizans imparatoru Hirakl, gerek Mısır idarecisi Muḳawḳıs ve gerekse İran şahı, yanlarında arapçaya vakıf tercümanlar bulunduruyorlardı. Az-Zahabî (748/1347)'nin rivayetine göre, Hirakl'in nezdinde, arabçası fasih, konuşkan bir adam vardı (كثير الكلام، فصيح بالعربية،³⁶ Alâ'uddin 'Alî al-Muttakî al-Hindî (975/1567) ise, mezkûr şahsın arabçayı fasih olarak bilip yazdığını ilâve etmektedir³⁷.

Mısır hükümdarı Muḳawḳıs'ın tercümanı'nın da arabça yazmayı bildiği kaydedilmektedir. (يكتب بالعربية)³⁸. Hz. Peygamberin mektubunu kendisine getiren Hâtib ibn abî Balta'a'yı bir gece huzuruna getirip ondan bazı malûmat isteyen hükümdar Muḳawḳıs'ın yanında *tercümanından* başka kimse yoktu³⁹.

Keza Hıra Arabları tarafından geçimi temin edilerek gönderilen ve tercümanlık vazifesini de deruhde eden "Arab işleri ile meşgul" bir kâtib, İran hükümdarının sarayında bulunuyordu⁴⁰.

Al-Kalkaşandi, Mısır'daki devlet kâtiblerine mahsus olmak üzere yazdığı büyük ve mühim eserinin (صبح الاعشى في صناعة الانشاء) ayrı bir babında, kâtiblerin yabancı dilleri (اللغات العجمية) bilmeleri lâzım geldiğine işaret etmektedir. Müellif, yabancı dillerle: türkçe, farsça, yunanca,

34 Al-Mas'ûdi, At-Tanbih wa'l-Iḡrâf, al-Ḳâhira 1357/1938, s. 246: « تعلم ذلك بالمدينة من أهل هذه الالسن »

35 Al-'İḳdu'l-Farîd, al-Ḳâhira 1363/1944, IV, 161.

36 Az-Zahabî, Şamsu'd-Din Muḳammad, Târîhu'l-İslâm wa Ṭabakâtu'l-Maşâhîr wa'l-'A'lâm, al-Ḳâhira 1367. (I, 298).

37 Kanzu'l-'Ummâl fi Sunani'l-Aḳwâli wa'l-Af'âl, Haydarâbâd 1313 (V, 306-307, no. 5182).

38 Calâlu'd-Dîn as-Suyûtî, Ḳusnu'l-Muḳâdara fi Aḫbârî Mişra wa'l-Ḳâhira, al-Ḳâhira, 1321 (I, 47).

39 Aynı eser (I, 47).

40 G. Rothstein (Die Dynastie der Lachmiden in al-Hira, Berlin 1899, s. 130)'a istinaden: Prof. Dr. Muḳammad Hamidullah, Le Prophète de l'İslam, Paris, 1378/1959. (I, 240).

frenkçe, berberice, sudanca, ve arabçadan başka bütün diğer dilleri kastedtiğini ifade etmektedir⁴¹.

Tercümanlar, sadık, doğru ve işinin ehli kişiler arasından seçilirler. Doğruluk yolundan sapıp yanlış tercemeler de yapmış olanlar eskik değildir. Nitekim Büyük İskender'in şark hükümdarlarından birisine yolladığı bir elçiyi misal olarak zikrederler⁴².

Hükümdarların saraylarında bulunan hususi tercümanlar

Hükümdarların saraylarında hususi tercümanlar bulunuyordu. Halife Ma'mûn'un sarayında rumca, kıptice (eski Mısır dili), nabatice ve diğer dilleri bilen tercümanlar mevcut idi⁴³. Bizans imparatoru VII. Konstantin'in, Al-Muqtadir bi'llâh'a 305/917 tarihinde gönderdiği elçilere tercümanlık yapan kimse: "Abû 'Umayr 'Adiyy ibn 'Abdi'l-Bâki at-Tarcumân" idi⁴⁴.

Harezmi fakihlerinden mutezili 'Abdu'l-Cabbâr ibn an-Nu'mân (808/1405), Timurlenk ile İbnu Haldûn arasında vaki konuşma esnasında tercümanlık eden zattır. Timurlengin emri üzerine İbnu Haldûn tarafından Mağrib ülkesinin tavsifine dair yazılan eser, keza Timurlengin emri üzerine yine bu zat tarafından arabçadan "moğolca"ya (الى اللسان المغلى) terceme edilmiştir⁴⁵.

Anadolu Selçuklularının devlet teşkilâtında da tercümanların rolü büyük idi. İbnu Bibî'ye göre, divanda, sahib-i a'zam'ın (yani vezirin) sağında ve solunda münşiler (divan kâtibleri) ve tercümanlar bulunurdu⁴⁶. Alaüddin Kaykubad zamanında selçuk divanında dört münşi ve iki tercüman vardı. Bunların adedi sonradan artmıştır⁴⁷.

41 Al-Kalkaşandî, Şubhu'l-A'sâ, Al-Kâhira 1331/1913 (I, 145, 166). Bkz. keza: Walther Björkman, Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten, Hamburg 1928, s. 45-46.

42 Bkz. Al-Câhiz, Kitâbu't-Tâc fi Ahlâki'l-Mulûk, tahkîku Aḥmad Zakî Bâşâ, Al-Kâhira 1322/1914, s. 123.

43 Bkz. Ar-Raşid ibnu'z-Zubayr, Az-Zahâ'iru wa't-Tuhaf, al-Kuwayt 1959. (s. 103, § 119).

44 Aynı eser (s. 130-139 § 161-164).

45 'Abdurrahmân İbn Haldûn, At-Ta'rif bi'bni Haldûn wa riḥlatuhü garban wa şarkan, Tahkîku Muḥammad ibn Tâwî at-Tâncî al-Kâhira 1370/1951. s. 369 ve Not I, 373, 374, 379).

46 Bkz. Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal (Türk Tarih Kurumu Yayınları, seri VIII, no. 10), İstanbul 1941, s. 96.

47 Bkz. aynı eser, s. 97.

Osmanlı İmparatorluğunda tercümanların ehemmiyeti daha büyük olmuştur. Viyana'ya kadar uzanan bu muazzam siyasi teşekkülün hududları içinde ve dışındaki müteaddid yabancı ve bilhassa garb dillerini konuşan unsurlarla devletin temaslarını bu tercümanlar temin etmişlerdir. Bunlardan bazıları, türkçeye ilmi eserler terceme edecek kadar garb dillerinde kuvvetli idiler. Meselâ, Belgrad'ta tercüman olan Bosna'lı Osman ibn Abdirrahman, meşhur yunan hakimi Dioscorides tarafından kaleme alınıp da Mathioli tarafından lâtinceye terceme edilen "Materia Medica" isimli eserin nebatat kısmını türkçeye çevirmiştir. Tercemenin mühim bir hususiyetini, nebatların türkçe isimleri yanında boşnakça karşılıklarının da bulunmuş olması teşkil eder. Bu tercemenin bir kaç yazma nüshasına İstanbul ve Saraybosna kütüphanelerinde tesadüf edilmektedir ⁴⁸.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde bir çok tercümanların isimlerine tesadüf edilmektedir (Mikel tercüman⁴⁹, tercüman başı Panayot⁵⁰ gibi).

Hammer ve Jorga'ya istinaden Aurel Decei, İslâm Ansiklopedisindeki "Fenerliler" maddesinde XVII. asır tercümanlarına dair şu bilgiyi vermektedir:

"Daha 1657 de lâtinceyi pekiyi bilmediği halde, 50 sene Bâb-ı Âlînin tercümanlığını yapan Zülfikâr Efendi yerine, İmparatorluk sefaret heyetinin ilk tercümanı Panayoti Nikusius tayin edilmiştir. Giritte Köprülü Ahmed Paşa'nın arkadaşı olan bu zat, İmparatorluğun dış siyasetinde ilk memuriyet almış olan Rumdur"⁵¹.

Şemsuddîn Sâmî, Osmanlı İmparatorluğundaki üç çeşit tercümandan bahsetmektedir: a) Tercüman-ı Dîvân-ı Humâyûn ("Huzûr-ı ma'âli-i Hazret-i Padişâhiye çıkan süferâ gibi bazı zevata nezd-i Humâyûn-ı Şâhânedede tercümanlık eden ve Bâb-ı Âlîde tercemeye müteallik evrâk-ı resmiyyeye bakan zat"); b) Sefaretler ma'îyyetindeki tercüman; c) Vilâyet tercümanı (Vâlîye tercümanlık ve vilâyetin konsololarla olan muhaberatını idare eden me'mûr)⁵².

48 Bkz. M. Tayyib Okıç, Matioli u turskom prevodu (Gajret, Sarajevo, januar 1940, ss. 11-12); ve Dr. Abdulhak Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1943, s. 185.

49 Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme (İstanbul 1928), VII, 231. "Elçi Paşa ider: "Baka pelid-anîd Mikel tercüman".

50 Aynı eser, İstanbul 1928' VIII, 454. "Tercüman başı Panayot nâm kefer..."

51 İslâm Ansiklopedisi (İstanbul 1945), IV, 548.

52 Kâmus-i Turki, Derisaadet, 1317. s. 395.

Şahıs ismi veya vasıf olarak tercüman tabiri – Tercüman kelimesinin şahıs ismi veya vasıf olarak da kullanıldığı görülmektedir. Nitekim, meşhur At-Tarcumān ibn Huraym ibn abî Ṭahma⁵³, at-Tarcumān ibn Şālih (ki ona nisbeten Bağdad'da at-Tarcumāniyya adı altında bir mahalle bulunmaktadır)⁵⁴, at-Tarcumān at-Tūnisî diye adlandırılan Mayorkalı 'Abdullāh ibn 'Abdillāh ismindeki ünlü mühtedi⁵⁵ gibi zevat buna misaldir.

Tercüman yetiştiren müesseseler – Küçük bir şehir cumhuriyeti olan Adriyatik'deki Dubrovnik, Osmanlı İmparatorluğu hududları içinde ticarî kolonilerini kurmaları ve umumî olarak ticarî münasebetlerini tesis etmeleri neticesinde tercümanlık ve mütercimlik müessesesi bakımından müstesna bir ehemmiyet kesbetmişti. Fermanlar da dahil olmak üzere, Türklerin Dobrovnik'e tevcih ettikleri yazılar, ilkin boşnakça ve kiril harfleriyle yazılıyordu. Ancak tuğralar ve müteakiben yazıların tarihleri türkçe idi. Bazı vesikaların ise, hem türkçe hem de boşnakça metinleri vardı. Bu vesikaların bir kısmı Dr. Ćiro Truhelka, Lyuba Stoyanoviç, Fr. Miklošić, Karlo Kovaç ve Gliša Elezoviç taraflarından neşredilmiştir. Sonraları bu usulün kalktığına ve resmî evrakın yalnız türkçe olarak yazıldığına şahid oluyoruz.

Boşnakça ve boşnak alfabesiyle (Bosançitsa) yazılmış mektuplara gelince, bunların yalnız müslümanlar ile Dubrovnikliler arasında ve hususî mahiyette olarak kaleme alındığı görülmektedir. Bunların bir kısmı Dr. Ćiro Truhelka tarafından neşredilmiştir. Mahallî dille yazılmış vesikalar hiç şübhe yok ki Boşnaklar ile diğer yerli mühtediler tarafından kaleme alınmıştır.

Dubrovnikliler Osmanlılara yalnız ticari münasebetlerde değil, sahib oldukları ticari imtiyazlara karşılık olmak üzere bazı siyasi hizmetlerde de bulunmuşlardır. Nitekim hristiyan devletlerinin askeri

53 Ma'adü'd-Din Muḥammad ibn Ya'küb Al-Fayrüzâbâdi, Al-Kāmüsu'l-Muḥit, Al Kâhira, 1319 (IV, 84).

54 Yaḳūt Al-Ḥamawî, Mu'camu'l-Buldân, Bayrūt 1375/1956 (II, 22).

55 Bu zatın hristiyanlık aleyhinde 823/1420 tarihinde yazdığı "Tuḥfatu'l-Arib fi'r-Raddi 'alâ Ahli's-Şalib" isimli eseri meşhurdur. Eser Tunus'da 1290. ve Mısır'da 1895 tarihlerinde tab edilmiştir; matbu türkçe tercemesi de vardır (İstanbul 1304). Bkz. Hâcî Halîfa, Kaşfu'z-Zunûn, Yaltkaya - Kilisli neşri, İstanbul 1360/1941. (I, 362); Bağdadî İsmâ'il Bâşâ, Hadiyyatu'l-'Arifin, Kilisli - İnal neşri, İstanbul 1951. (I, 468); Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1333 (I, 247, not2). Lâtin harfli son türkçe tercemesi İstanbul'da 1385/1965 senesinde neşredilmiştir. ("Bedir Yayınları" No. 27): Abdullah Tercüman, "Hristiyanhğa Reddiye."

harekâtı ve siyasi hadiseler hakkında gizlice topladıkları malûmatı türklere vermekle vazifeliydiler. Bu gibi raporlara karşılık sultanın onlara gönderdiği iltifatkârane ve müteşekkîrâne cevablara, Başvekâlet Arşivinde bol miktarda tesadüf edilmektedir.

Dubrovnik Cumhuriyyetinin Osmanlılara karşı vassal bir durumda olması ve onlarla sık sık siyasi ve ticari münasebetlerde bulunmaları, türk diline vakıf kimselere şiddetle ihtiyac hissettirmişti. Hatta "Türk Kañçılıyası" diye ayrı bir büro tesis edildiğinden dolayı, kâfi miktarda tercümana (Dragoman) lüzum hasıl olmuştu. "Dil gençleri"ni (Mladiçe-yezika) yetiştirmek için sureti mahsusada İstanbula talebe gönderiliyordu. Her sene İstanbula haraç götürün elçilerle birlikte giden bu talebenin bursları 17. asırda günde 4 kuruş idi. Bunun dışında bunlara yıl masrafları ile kendilerine Türk dilini ve Arab alfabesini öğretecek hocalarının ücreti de ödenirdi. Hatta Dubrovnik'e dönüp bu mecburi dragomanlık hizmetine başladıktan sonra kendilerine arada sırada ihtisas için ücretli veya ücretsiz izinler verilirdi. Vazifelerine ilkin dragoman muavini olarak başlayan bu kimselerin maaşı günde dört kuruştı. Asil dragoman olunca maaşları artırılırdı. Meselâ 1640 tarihinde ölen Lavrençi Goliebo'nun yerine dragoman olarak oğlu Pavle Goliebo 6 kuruş yevmiyye ile (pro salario dragomani) tayin edilmiştir. Fakat 1610 tarihinde vazifesine başlayan Joannes Milli 11 kuruş yevmiyye ile tayin edilmiştir.

İstanbulda burslu olarak yetiştirilen tercümanlardan başka Dubrovnik'e celbedilen hristiyan (ekseriya Ermeni) "türkçe hocaları" tarafından yetiştirilen tercümanlar da vardı. Bu gibi hocalar ekseriya haraç elçileri tarafından angaje edilip, Dubrovnik'e getirilirdi. Fakat müsaid bir hristiyan hoca bulununcaya kadar muvakkaten bir müslüman hoca da angaje edilebilirdi. Böyle bir misale 1617 tarihinde tesadüf edilmektedir (Turčin dobrog vladanja i lijepog držanja da podučava pismo tursko privremeno dok se na dje drugi učitelj hrišćanin).

Herhangi bir yanlışlığa meydan vermemek için bu gibi hocaların maaşları kadının huzurunda ödenirdi.

Dubrovnik dragomanları iki çeşid idi: resmi, daimi ve muvakkat tercümanlar. Bunların itibarı büyüktü. Çünkü bazan onlara mühim siyasi ve diğer fonksiyonlar da veriliyordu. Türk topraklarında vazifeli bulunan dragomanlar hükümetlerine türkçe olarak mektub yazarlardı.

Dragomanlar Dubrovnik'de iken, "Türk Kañçılıyası"nı idare ederlerdi. Bu kañçılıyada türkçe ve arabça yazılmış bütün vesaik toplanıp

muhafaza edilirdi. Bu vesikaların büyük bir kısmı zamanla kaybolmuş veya itlâf edilmiştir. 1808 ile 1819 tarihlerindeki fransız işgali esnasında en çok imha edilenler türkçe vesikalar olmuştur. Avusturyahlar tarafından Viyanaya götürülen türkçe vesikaların bir çoğu da keza kaybolmuştur.

Dubrovnikde (XIX. asrın ilk yarısında) son türkçe tercümanlar, Miho Beniç ve Nikola Radelj idiler.

Halen Dubrovnik arşivinde muhafaza edilen türkçe vesikaların sayısı on bini aşmaktadır. Bunların büyük bir kısmını Prof. Fehim Efendiç tasnif ve tedkik etmiştir⁵⁶.

Üç büyük İslâm Şark dilli olan arabça, türkçe ve farsçayı, Fransa'da genç fransızlara öğreterek onlardan bir tercüman (dragoman) zümresi yetiştirmek fikri Colbert'e aittir. İlk defa 1669 senesinde onun tarafından ortaya atılan bu fikir, ancak 1721 senesinde, Jezvitlerin idaresi altında bulunan Louis-le-Grand kollejinde bir Dil Gençleri Şubesi (Section des jeunes de langues) nin açılmasıyla tahakkuk safhasına girmiştir. Bu şubenin talebeleri, Şark dilleri okuyan genç Fransızlardan müteşekkildi ve buradan çıkanlar, sonradan ihtisas için İstanbul'a gönderilirdi. Fakat bu müessese, Fransız ihtilâli ile yıkılmışsa da "Directoire" ve "Empire" devrinde, 1833 tarihinde, yine Louis-le-Grand Kollejinde tekrar açılmıştır. Buradan me'zun olanlar, Yaşayan Şark Dilleri Okulu (Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes)'na girerlerdi. Bu okulun diplomasına sâhip olan gençler ise, Hâriciyê Vekâletinin emrinde tercüman tayîn edilirdi. 1902 tarihinde dragoman ve interprete zümreleri birleşmiştir⁵⁷.

Fransadakine benzer bir başka dil gençleri okulu, İtalya'nın Venedik şehrinde daha XVI. asrın sonlarına doğru açılmış bulunuyordu⁵⁸.

Esasen dragoman tabiri, İstanbul ve umumiyetle Yakın Şarktaki Avrupa sefaret veya konsolosluklarında bulunan resmî tercümana itlak olunurdu⁵⁹. Bugün bile, Avrupanın muhtelif şehirlerinde tercüman ye-

56 Tafsîlât için bakınız: Fehim Efendiç, Dragomani i kancelarija turska u Dubrovniku (in: Gajret, kalendar za 1940 g., Sarajevo 1939, ss. 157-165). -Umumî olarak Dubrovnik arşivindeki Türkçe vesikaları için Bkz.: Dr. Hazım Şabanoviç, Dubrovnik Devlet Arşivindeki Türk vesikaları (T. Tarih Kur. Belleteri, Ankara 1966, XXX 119, ss. 390-437).

57 Daha fazla bilgi için bkz. Larousse du XX Siècle, (Paris 1928), IV, 180. Bkz. keza Pierre Larousse, Grand Dictionnaire Universel du XIX, Siècle (Paris 1866), IX, 985.

58 (... l'istituzione di una Scuola di giovani di lingua) ,bkz. Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti (Milano 1932), XIII, 197.

59 Larousse du XX siècle (Paris 1929), II, 969.

tiştiren okullar vardır. Meselâ İsviçre'nin Cenevre şehrinde üniversiteye bağlı bir tercüman mektebi vardır. (Ecole d'interprètes de l'Université de Genève)⁶⁰. Keza Paris'te, Katolik Enstitüsü Edebiyat Fakültesine bağlı bir yüksek Tercümanlık ve terceme Enstitüsü (L'Institut Supérieur d'interprétariat et de traduction) bulunmaktadır⁶¹.

HADİSTE TERCÜMAN

Kur'an-ı Kerim'de "dillerin çeşitli" olduğundan⁶² bahsedilirse de, tercüman tabirine hiç rastlanmaz. Hadisi şerifte ise, bu tabir, marûf manâsiyle kullanıldığı gibi, buna yakın başka manâlarda da kullanılmıştır. Bunlara ayrıca temas edilecektir.

Hazreti Peygamberin vahiy kâtilerinden biri olan meşhur sahâbi Zayd ibn Tâbit, Rasûlullahın emri üzerine, Yahudilerin-diğer varyantlarda Süryanilerin-yazısını on yedi başka varyantlarda on beş, on sekiz-gün içinde öğrendiğini söylemekte, sebep olarak da, mahremiyet endişesini öne sürmektedir. Zira Hazreti Peygamber, yahudi yazisiyle yazılmış mektuplar alıyor ve hiç bir kimsenin (كل احد) ve bilhassa Yahudilerin bunları okuyup muhtevasına muttali olmamaları gerekiyordu. Bunun içindir ki Hazreti Peygamber, itimad ettiği böyle bir zata bu mühim vazifeyi yüklemiştir. Zayd bundan sonra Hazreti Peygambere gelen mektupları okumuş, yine de onlara hitaben Hazreti Peygamberin mektuplarını yazmıştır. Bundan anlaşılması ki, arabî yazıyı bilmeyen Yahudiler, Hazret-i Peygambere kendi yazılarıyla, yine arapça olarak, mektuplar yazmışlardır. Bahis mevzuu olan hadisin metni şöyledir:

قال ابن أبي اويس، حدثني ابن أبي الزناد عن ابيه عن خارجه بن زيد [عن زيد] : « هذا غلام من ابي ب النبي — صلى الله عليه وسلم — مقدمه المدينة⁶⁴ فاجب في. فقيل له : « هذا غلام من

60 Dört sene evveline kadar bu mektebde Arapçayı okutan, meşhur mısır alimlerinden Prof. Dr. Zaki Ali idi. Halen bu dersi Cezairli âlim prof. Mahmüd Büzüdü okutmaktadır.

61 Bkz. Le Monde, 14. XII. 1966 (H.F., L'Institut Catholique de Paris, à la veille d'une profonde transformation; près de dix mille étudiants).

62 Ar-Rûm sûresi (XXX), âyet 22: واختلاف والارض والسماوات ومن آياته خلق السموات والارض واختلاف والوانكم.

63 Al-Buhârî, Kitâbu't-Târîhi'l-Kabîr, Haydarâbâd ad-Dakan 1363 (II/1, 347, no. 1278). Burada metnini verdiğimiz "ma'wûl" hadisi, al-Buhârî "mu'allak" olarak, al-Câmî'u's-Sahîh'inde (VIII, 120), de derc etmiştir. Bkz. Cedvel no I.

64 İbnu Sa'd: (bkz. 70 no.1 notumuza), II, 358: لما قدم رسول الله — صلى الله عليه وسلم — المدينة، قال لي..

بنی النجار، قد قرأ ما أنزل الله عليك بضع عشرة سورة». فاستقرأني، فقرأت⁶⁵. وقال: «تعلم لي كتاب يهود⁶⁶. فاني ما آمن يهود على كتابي»⁶⁷. فتعلمته في نصف شهر⁶⁸، حتى كتبت له الى يهود وقرأته اذا كتبوا اليه⁶⁹.

Allah ile kul arasında tercüman meselesi – Ünlü sahâbî ‘Adî ibn Hâtim’in⁷⁰ rivayet ettiği bir hadiste, Hazreti Peygamber, Allahın kıyamet

65 Buraya kadarki metin başka nüshalarda eksiktir.

66 At-Tabarâni, al-Mu‘camu’l-Kabîr, Fâtih kütüphanesi İstanbul. No. II98, vr. 40 a:

امرہ ان يتعلم كتاب يهود

امرفي ان اتعلم: At-Tirmidî, X, 182; امرفي... ان اتعلم كتاب يهود

له كتاب يهود

... فهل تستطيع ان تعلم كتاب السريانية — افنطيق 46 b: Al-Mu‘camu’l-Kabîr, vr.

ان تعلم السريانية

... فهل تستطيع ان تعلم كتاب العبرانية، او قال السريانية: Ibn Sa’d, II, 358:

تعلم كتاب اليهود: (II, 358) aynı eser

امرفي رسول الله، صلى الله عليه وسلم، فتعلمت له: Abû Dâwûd, III, 218, No. 3645:

كتاب يهود

67 Ibnu Sa’d, II, 358: انه يأتيني كتب من اناس لا احب ان يقرأها احد

انه يأتيني كتب من الناس ولا احب ان يقرأها كل احد: Al-Mu‘camu’l-Kabîr, 46 b:

ما آمن يهود: Al-Mu‘camu’l-Kabîr, 40 a: انه يرد على اشياء اكروه ان يقرأ

على كتابي

Ibn Sa’d, II, 358: انه يرد على اشياء اكروه ان يقرأ: At-Tirmidî, X, 182:

اني والله ما آمن يهود على كتاب

اني والله ما آمن يهود على كتابي: Abû Dâwûd, III, 318, No. 3645:

68 Ibn Sa’d, II, 358: فتعلمته في اقل من نصف شهر

فرفي نصف شهر حتى تعلمته له: At-Tirmidî, X, 182:

فلم يمر نصف شهر حتى حلقته: Al-Mu‘camu’l-Kabîr, 40 a:

Ibn Sa’d, II, 358: فتعلمتها في سبع عشرة ليلة: Al-Mu‘camu’l-Kabîr, 46b, iki yerde:

فتعلمتها في سبع عشرة

فتعلمته، فلم يمرني الا نصف شهر حتى حلقته: Abû Dâwûd, III, 318, no. 3645:

69 Al-Buhârî, VIII, 120: حتى كتبت اليه، صلى الله عليه وسلم، كتبه وقرأته كتبهم اذا

كتبوا اليه

فكنت اكتب له واكتب اليهم وقرأ له اذا كتبوا: Al-Mu‘camu’l-Kabîr, 40a:

فكنت اكتب: Abû Dâwûd, III, 318, no. 3645: فلما تعلمت كنت اكتب له: aynı yer:

له اذا كتب وقرأ له اذا كتب اليه

70 ‘Adî ibn Hâtim ibn ‘Abdillâh ibn Sa’d at-Ta’î Abû Tarîf, ünlü sahâbî ve meşhur şair Hâtim at-Ta’î’nin babasıdır. Hicretin dokuzuncu veya onuncu senesinde ihtida etmiştir. Irak seferine iştirak eden ‘Adî, Cemal vak’asında Hazreti Ali’nin tarafını tutmuş ve Muaviye ile

gününde bütün kullarıyla konuşacağını, bu konuşma sırasında aralarında söylenecek sözleri terceme edecek bir tercümanın bulunmayacağını ifade buyurmuştur (ليس بين الله وسيكلمه الله يوم القيامة، ليس بين الله) (و بينه ترجمان)⁷¹.

Yine aynı zatın rivayet ettiği diğer iki uzunca hadiste de, az farkla, aynı ifade tekrar edilmektedir⁷².

Buradaki tercüman tabiri “vasıta” manasına, yani Allah ile kul arasında hiç bir vasıtanın bulunmayacağı manasına⁷³ gelmektedir.

Bizans İmparatorunun, Hazreti Muhamed’den gelen bir mektup üzerine tercüman vasıtasıyla malûmat istemesi – Hazreti Peygamberin Bizans İmparatoru Herakliyus’a hitaben yazmış olduğu mektub, Dihya ibn Hâlifâ al-Kalbî ile Bizansın Busrâ (Hawrân) valisi vasıtasıyla gönderilmiştir. Hadiseyi etrafıca anlatmakla beraber, mezkur mektubun met-

müzakere edecek hey’etin azasından olmuştur. İştirak ettiği Siffin muharebesinde üç oğlunu kaybetmiştir. Kûfe’ye yerleşen ‘Adî 68/687-688 tarihinde vefat etmiştir.-Bkz. İbnü’l-Atîr, Usdu’l-Gâba, III, 392-394; Al-‘Askalânî, al-İşâba, II, 468-469, No. 5475; İbn Sa’d, at-Tabakâtu’l-Kubrâ, Bayrût 1377/1957 (VI, 22); A. Shaade, ‘Adî b. Hâtim (Encyclopédie de l’Islam, nouvelle édition, Leiden 1955, I, 200-201). Bkz. cedvel No: II.

71 Al-Buhârî, al-Câmi’u’s-Şâhih (VII, 198). Diğer varyantlar için bkz. aynı eser (VIII, 202):

• ما منكم أحد الا سيكلمه ربه ليس بينه وبينه ترجمان • Muslim, al-Câmi’u’s-Şâhih (II, 703):

• ما منكم من أحد الا سيكلمه الله، ليس بينه وبينه ترجمان • at-Tirmizî, as-Sunan (IX, 252):

• ما منكم من رجل الا سيكلمه ربه يوم القيامة وليس بينه وبينه ترجمان • İbnü Mâca, as-Sunan (I, 66):

• ما منكم من أحد الا سيكلمه ربه، ليس بينه وبينه ترجمان • Ahmad ibn Hanbal, al-Musnad (IV,

256, 377). Şerhlerden bkz. 566, 377):

meselâ: Badru’d-Dîn Maḥmûd al-‘Aynî, ‘Umdatü’l-Kâri fi Şarḥi Şa-ḥîhi’l-Buhârî (X, 666; XI,

600); Muşlihu’d-Dîn al-Kaşṭallânî, İrşâdu’s-Sâri li Şarḥi Şaḥîhi’l-Buhârî (IX, 299; X, 441);

Muhyî’d-Dîn Yahyâ an-Nawawî, Şarḥun ‘alâ Şaḥîhi’l-İmâm Muslim ibn al-Ḥaccâc al-Kuşayrî,

al-Kâhira 1283 (VII, 101).

72 Al-Buhârî, al-Câmi’u’s-Şâhih (II, 113) و ثم ليقتض احدكم بين يدي الله، ليس بينه و

وليلقين الله احدكم يوم يلقاه و ليس (IV, 176): aynı eser (IV, 176):

• بينه وبينه ترجمان و لا ترجمان • al-‘Aynî, ‘Umdatü’l-Kâri (IV, 302; VII, 548); al-Kaşṭallânî,

İrşâdu’s-Sâri (III, 17; VI, 49).

73 As-Sindî abû’l-Ḥasan Muḥammad ibn ‘Abdî’l-Hâdî, Hâşiyatun ‘alâ Sunani ibn Mâca

(bi Ḥamişi Sunani İbn Mâca), Mişr 1313 (I, 41): و المراد انه لا واسطة في البين.

nini de ihtiva eden ve Al-Buḥārî ile Muslim ve Aḥmad ibn Ḥanbal'a, muhtelif senedlerle ulaşılmış bu oldukça uzun hadisin ilk ravisi, Abū Sufyān Şahr ibn Ḥarb al-Umawî'dir. Abū Sufyān'dan bu hadisi nakleden sahâbi 'Abdullâh ibn 'Abbâs'dır. Ondan 'Ubaydullâh ibn 'Abdillâh ibn 'Utba ve bundan da Az-Zuhrî nakletmiştir. Ancak Az-Zuhrînin ravilerinden itibaren yollar ayrılmaktadır. Meselâ: Ya'kûb'dan Aḥmad ibn Ḥanbal; Şâlih ibn Kaysân'dan (İbrâhîm ibn Sa'd, bundan da İbrâhîm ibn Ḥamza yoluyla) ve Şu'ayb ibn abî Ḥamza'dan (Abu'l-Yamân al-Ḥakam ibn Nâfi' kanalıyla) Al-Buḥârî; Ma'mar'dan (Hişâm ve ondan İbrâhîm ibn Mûsâ ile 'Abdurrazzâk ve ondan da 'Abdullâh ibn Muḥammad yoluyla) Al-Buḥârî; keza Ma'mar'dan (dört ravi, yani Muḥammad ibn Râfi', İbnu abî 'Umar, 'Abd ibn Ḥumayd ve İshâk ibn İbrâhîm al-Ḥanzalî yoluyla) Muslim de aynı hadisi almışlardır (bkz. yazımızın eki olan cedvel no. IV).

Bizi burada alâkadar eden tercüman kelimesi olduğu için, hadisin bütün metnini buraya almamakta, sadece yer aldığı kaynaklara işaret etmekteyiz. Bu mühim mektubun orijinal nüshasının tarihçesini çizip sıhhati hususunda itirazda bulunan Buhl ve Caetani'ye susturucu cevabı veren Prof. Muḥammad Ḥamîdullah olmuştur⁷⁴.

Hazreti Peygamberin Hirakl'a (Heraclius) gönderdiği meşhur birinci mesaj (Kitâb) vesilesiyle nakledilen muhâverede, Hiraklin Abū Sufyâna⁷⁵ tevcih ettiği sualler ile bu suallere Abū Sufyân tarafından verilmiş cevaplar, İmparatorun tercümanı vasıtasıyla verilmiştir. Bu konuşma esnasında tercümanın zikri (Al-Buḥârî ve Muslim'in rivayetlerinde) üç, (hatta Al-Buḥârî'nin diğer bir rivayetinde dört) defa geçmektedir:

74 Muḥammad Ḥamîdullah, La lettre du Prophète à Héraclius et le sort de l'original (Arabica, Leiden 1955, Tome II, fascicule I, pp. 97-110). Mektubun metni ve bibliyografyası için aynı müellifin: Macmû'atu'l-watâ'iki's-Siyâsiyya fil-'ahd'in-nabawî wa'l-ḫilâfati'r-râşida' (Al-Kâhira 1940) isimli eserine bakınız (s. 29-30, no. 26). Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tedkikler (İstanbul 1959) adlı eserimizde (s. 125) bu mektuba kısaca temas etmiş bulunuyoruz.

75 Abū Sufyân ibn Ḥarb ibn Umayya ("Şahr"), evvelâ Hazreti Peygamberin mühim muhâliflerinden biri olup, Mekke fethi esnasında ihtidâ eden sahabidir. "Ummahâtu'l-Mu'minin"den olan Ummu Ḥabîba ile Emevi hanedanının ilk halifesi Mu'âviya ve askerî kumandan Yazîd'in babası olan Abū Sufyân, 88 yaşında olduğu halde 32/653 senesinde vefat etmiştir. -Tafsîlât için bkz. İbnu'l-A'tîr, Usdu'l-Gâba, III, 12-13; V, 316; al-'Askalânî, al-İşâba, II 178-180, No 4046; bkz. keza: W. Montgomery Watt, Abū Sufyân b.Ḥarb (Encyclopedie de l'Islam, nouvelle édition, Leiden 1954, I, 155-156). Bkz. cedvel No. III.

ri'nin⁸¹ El-Câmi'u's-Şaḥiḥ'inin on dört yerinde geçmektedir. Biz burada ancak bu tabirin bizzat geçtiği metinlere işaret ediyoruz.

İran ordusunda tercüman – Al-Buḥârî'nin rivayetinde Cubayr ibn Ḥayya, Hazreti Ömer'in An-Nu'mân ibn Muḳarrin kumandasında gönderdiği ordunun, İran hükümdarı (Kisrâ) nın kırk bin⁸² kişilik askeriyle karşılaştığını nakletmektedir. İranlı bir tercüman bunun üzerine kalkıp: "Aranızdan birisi benim ile konuşsun" demiş, karşısına çıkan Al-Muğîra ibn Şu'ba ise kısaca, islâmiyetten evvelki Arabların ahvalinden, Hazreti Peygamberin bi'setinden ve kendilerini nasıl bir saadete erıştirdiğinden, ihtida edip islâm mücahidlerine katılanların ve ihtida etmeyip cizyeyi kabul edenlerin durumundan, şehidler ile gazilerin vaziyetinden onlara malûmat vermişti⁸³.

İbn 'Abbâs ile halk arasında tercüman – İbnu 'Abbâs'ın mütercim olan Abû Camra Naşr ibn 'İmrân'ın fonksiyonu biraz başkadır. Kendisi: "Ben İbnu 'Abbâs ile nâs arasında tercümanlık ederdim (كنت ترجم بين ابن عباس وبين الناس)⁸⁴ diyor. Abû 'Amr ibn aş-Şalâḥ'ın fikrinde, Abû Camra'nın buradaki tercümanlık vazifesi, İbnu 'Abbâs'ın sözlerini halka tebliğ etmekten ibarettir. Bu keyfiyyet, kalabalık yüzünden İbnu 'Abbâs'ın sözlerini duyamayanlara duyurmak şeklinde olduğu gibi, İbnu 'Abbâs'ın muhtasar konuşmasını anlayamayanlara açıkla-

81 Al-Buḥârî, Al-Câmi'u's-Şaḥiḥ, I, 5-7, IV, 2-5, V, 167-168, VIII, 10, 213.

82 Muhtelif tahminlere göre bu sayı yüz elli bine kadar yükselmektedir, bkz.: V.Minorsky, Nihâwand, (Encyclopédie de l'Islam, Leiden 1936, III, 974).- Kermansâh ile İsfahan arasında eski Hemedan eyaleti şehirlerinden olan Nihawend, halen 5000 ila 6000 nüfusluk bir yerdir. Bu şehrin yakınında Nu'mân ibn Muḳarrin'in (Zu'l-Hâcibayn, Merdânsâh, Ferûzan) kumandası altındaki İslâm-Arab ordusu İran ordusunu hezimete uğratmıştır. Bu meşhur muharebe 18 (639) senesinin sonunda, veya 19 (640) yılı başında (hatta İbn İshâk'a göre 21/642 tarihinde) cereyan etmiştir. Bu muharebe Müslümanlar tarafından "Fatḥu'l-Futūḥ" diye adlandırılmıştır. Bkz. Al-'Aynî, 'Umdatul-Kâri (VII, 189); V. Minorsky, Nihâwand (Encyclopédie de l'Islam, Leiden 1936, III, 974-975).

83 Al-Buḥârî, al-Câmi'u's-Şaḥiḥ (IV, 62-64): Kitâbu'l-Cizyati wa'l-muwâda'a ma'a ahliz-zimmati wa'l-ḥarb-Bâbu'l-Cizyati wa'l-muwâda'a ma'a ahliz-zimmati wa'l-ḥarb, Hadis no. 3b. Bkz. keza: al-'Aynî, 'Umdatul-Kâri (VII, 186-190); al-Kaşṭallâni, İrşâdu's-Sâri (V, 222-224). Bkz. Cedvel No. IV.

84 Al-Buḥârî, Al-Câmi'u's-Şaḥiḥ (I, 30; VIII, 120); Muslim, Al-Câmi'u's-Şaḥiḥ (I, 47, No. 24); Al-'Aynî, 'Umdatul-Kâri (I, 492-493; XI, 421); Al-Kaşṭallâni, İrşâdu's-Sâri (I, 182; X, 248-249); An-Nawawî, Şarḥu Şaḥiḥi Muslim (I, 186); An-Nasâ'î, as-Sunan, al-Kâhira, 1348/1930 (VIII, 322). Bkz. Cedvel No. V.

mak suretinde de tezahür ediyordu⁸⁵. Gayet tabii, Abū Camra bunun aksini de yapardı, yani, halkın sözlerini İbnu 'Abbās'a ulaştırırdı⁸⁶. Şu var ki, kalabalık her seferinde bahis mevzuu değildi: An-Nasā'î'nin nakline göre, tek bir kadın İbnu Abbās'a gelip bir nevi sıra (نبيذ الجر) hakkında malûmat istemiş, İbnu 'Abbās bu sıranın içilmesinin yasak olduğunu söylemiştir.^{86 a}

Ancak An-Nawawî'nin naklettiği bir rivayete göre, Abū Camra farsça biliyor ve bu yüzden farsça konuşanlar ile İbnu 'Abbās'ın arasında tercümanlık yapıyordu⁸⁷. Binaen aleyh buradaki tercümanlıktan kasdın, bir dilden başka bir dile terceme yapmak olduğu âşikardır.

Hazreti Ömer ile Nubyalı kadın arasında tercüman – Nûbiya'lı bir kadın Hz. Ömer'e müracaat edip, Burğus isminde bir kölenin kendisiyle iki dirhem para mukabilinde zinada bulunduğunu Nûbiya diliyle ikrar etmiş ve sözlerini 'Abdurrahmân ibn Hâtib ibn abî Balta'a arabcaya terceme etmiştir. 'Abdurrahmân ibn Hâtib tarafından azad edilen bu kadının Hz. 'Umar'a yaptığı müracaatta, Hz. 'Utmân ibn 'Affân, 'Alî ibn abî Tâlib, 'Abdurrahmân ibn 'Awf da hazır bulunuyorlardı. Mezkûr kadın kendi diliyle ikrarda bulunduğu sırada, Hz. 'Umar, 'Abdurrahmân ibn Hâtib'e hitaben: "Bu [kadın] ne diyor?" diye sormuş, 'Abdurrahmân da kadının sözlerini arabçaya terceme etmiştir⁸⁸. Burada "mu'allak" olan bu "mawku'f" hadisi, Badru'd-Dîn Maḥmûd al-'Aynî ile Muşliḥu'd-Dîn al-'Asḳalânî'nin ifadelerine göre, 'Abdurrazzak ve Sa'îd ibn Manşûr "mewşûl" olarak nakl etmişlerdir⁸⁹. Al-Buḥârî'de, Nubiye'li kadın ile gayri meşru münasebette bulunan iki kişiden (bi şâhibihimâ) bahsedilirse de, Abū Zarr'in naklinde bir kişi geçmektedir (bi şâhibihâ)⁹⁰. Mezkûr kölenin ismi (Burğus) olarak zikredildiğine göre, bu ikinci rivayetin daha doğru olması gerekir.

85 An-Nawawî, Şarḥu Şâhiḥi Muslim (I, 186).

86 Al-Ḳaştallânî, I, 182: فاعبر لهم ما سمع من ابن عباس وله ما سمع منهم

Al-'Aynî, I, 492: أى اعبر للناس ما سمع من ابن عباس وبالعكس

86 a -An-Nasā'î, As-Sunan, VIII, 322.

87 Şarḥu Muslim (I, 186).

88 Al-Buḥârî, Al-Câmi'u's-Şâhiḥ (VIII, 120): — وقال عمر — وعنده على وعبدالرحمن وعثمان — ما إذا تقول هذه؟ قال عبد الرحمن بن حاطب فقلت: تخبرك بصاحبها الذى صنع بها.

89 Badru'd-Dîn Maḥmûd al-'Aynî, 'Umdatul-Ḳârî (XI, 420-421); Muşliḥu'd-Dîn al-Ḳaştallânî, İrşâdu's-Sârî (X, 248).

90 İbn Hacer al-'Asḳalânî, Fathu'l-Bârî, Mısır 1329, (XIII, 149) وقال عمر وعنده على وعبدالرحمن وعثمان ما إذا تقول هذه؟ قال عبد الرحمن بن حاطب: فقلت: تخبرك بصاحبها الذى صنع بها.

İslâm Hukukunda tercüman - Al-Buḥārî'nin Al-Câmi'ü's-Şâḫih'inde, Ahkâm kitabında ve hakimlerin nezdindeki tercüman meselesine dair bir bâb başlığına ("terceme"ye) rastlamaktayız⁹¹. Al-Buḥārî burada, islâm hukukunun mühim bir meselesine temas etmektedir. Hakimin dilinden anlamayan bir davacı veya davalıya muhakkak bir, hatta iki tercüman lâzımdır. Halkın hak ve hukukunu koruması bakımından çok mühim olan bu meselede, İslâm hukukçuları arasında bazı fikir ayrılıklarına tesadüf edilmektedir. Meselâ islâm hukukunun meşhur dört ekolünü kuranlardan Abū Ḥanîfa ve, bir rivayete göre, Aḥmad ibn Ḥanbal (ki bunların reylerine al-Buḥārî de iştirak etmektedir) bir tercümanın kâfi geleceği fikrindedirler. Aş-Şâfi'î (ve, daha sağlam bir rivayete göre, Aḥmad ibn Ḥanbal) ise, şهادetde olduğu gibi, itimada şayan ve âdil iki tercüman lâzımdır, demektedir. Hanefi imamlarından olan Muḥammad ibnu'l-Ḥasan aş-Şaybânî de aynı tezi savunmaktadır⁹². İmam Mâlik'e göre: hakimın dilinden anlamayan kimse müdafaada bulunduğu zaman, bunun ifadelerini, hakime, emin ve itimada şayan bir müslim terceme etmelidir. Bu İmam da iki tercümanı tercih etmektedir⁹³. Tercüman kadın olduğu takdirde âdile olması şarttır. Şahid olamayan bir kimse tercüman da olamaz. Bir kâfirin tercümanlığı kabul olunmaz⁹⁴. Abū Ḥanîfa'nın fikrince â'ma bir kimse tercüman olamaz. Abū Yūsuf ise, aksi görüşü savunmaktadır⁹⁵.

İslâm devletleri mahkemelerinde bu hususa daima riayet edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda da vaziyet aynı idi, hatta, mehakim-i nizamiyye nezdinde mahkemelerin kararlarını mahalli dile terceme edecek resmî mütercimler bile tayin edilmiştir. Misal olarak, Bosna ve Her-

91 Al-Buḥārî, al-Câmi'ü's-Şâḫih, VIII, 120, Bâbu Tarcamati'l-Ḥukkâm wa hal yacüzü tarcumânun wâhid.

92 Al-'Aynî, 'Umdatü'l-Kâri, XI, 420-421; Al-Kaşṭallâni, İrşâdu's-Sâri, X, 248.

93 Al-'Aynî, aynı eser, XI, 420: (وابن نافع عن مالك (وابن حبيب عن مطرف (وابن الماجشون) : إذا اختصم إلى القاضي من لا يتكلم بالعربية ولا يفقه كلامه فليترجم له عنهم ثقة مسلم مأمون. واثان أحب إلى

Bkz. Şamsu'l-a'imma as-Saraḫsî, al-Mabsûṭ, al-Kâhira 1331, XVI, 89; Bkz. Keza; Raḍiyyud-din as-Saraḫsî, al-Muḥiṭ (İstanbul Yeni Cami Küt. 550 no. lu yazma), C. III vr. 165a; Abū Muḥammad 'Abdullâh ibn Abi Zayd al-Kayrawânî, Kitâbu'n-Nawâdir (İstanbul Ayasofya Küt. 1488 no.lu yazma), cüz 10. vr. 33b.

94 Al-'Aynî, 'Umdatü'l-Kâri, XI, 420.

95 Hulâşatu'l-Fatâwâ (İstanbul Yeni Cami Kütüphanesi yazma nüshası, No. 612., vr. 198a)-Bâbu adabi'l-Ḥudâti wa'l-ḥukkâm.

sek vilâyeti sancaklarında böyle mütercimlerin tayini ve mahkeme ilâmlarının Boşnakça'ya terceme edilmesiyle ilgili bir vesikanın, İstanbul Başvekâlet arşivinde mevcut olduğunu zikredebiliriz⁹⁶.

*LE VOCABLE "TARĖUMĀN" (DRAGOMAN, DROGMAN)
DANS LA TRADITION ISLAMIQUE.*

Prof. M. Tayyib OKIÇ

RÉSUMÉ

Le mot arabe TarĖuman d'où provient, par corruption, le mot Dragoman, Drogman, trucheman, truchement, en Occident, est employé dans les textes de certaines traditions islamiques, quelques-unes provenant du Prophète lui-même, d'autres de quelques-uns de ses notables compagnons, dans des sens différents:

- 1 – celui de traducteur
- 2 – celui d'explicateur de certains termes arabes dont le sens est obscur ou peu clair pour une personne peu instruite dans la connaissance des subtilités de la langue.
- 3 – celui de médiateur, par exemple, dans le sens "wāsita" ("il n'y aura pas le jour du jugement dernier de TarĖumān entre Dieu et ses créatures").

Dans son article, l'auteur donne les explications nécessaires sur l'origine et le sens du mot TarĖuman ainsi que sur l'importance de cette fonction au cours des siècles.

96 İrade-Dahiliyye No. 50232 (7 Rebiulahir 1293 /2. 5. 1876):

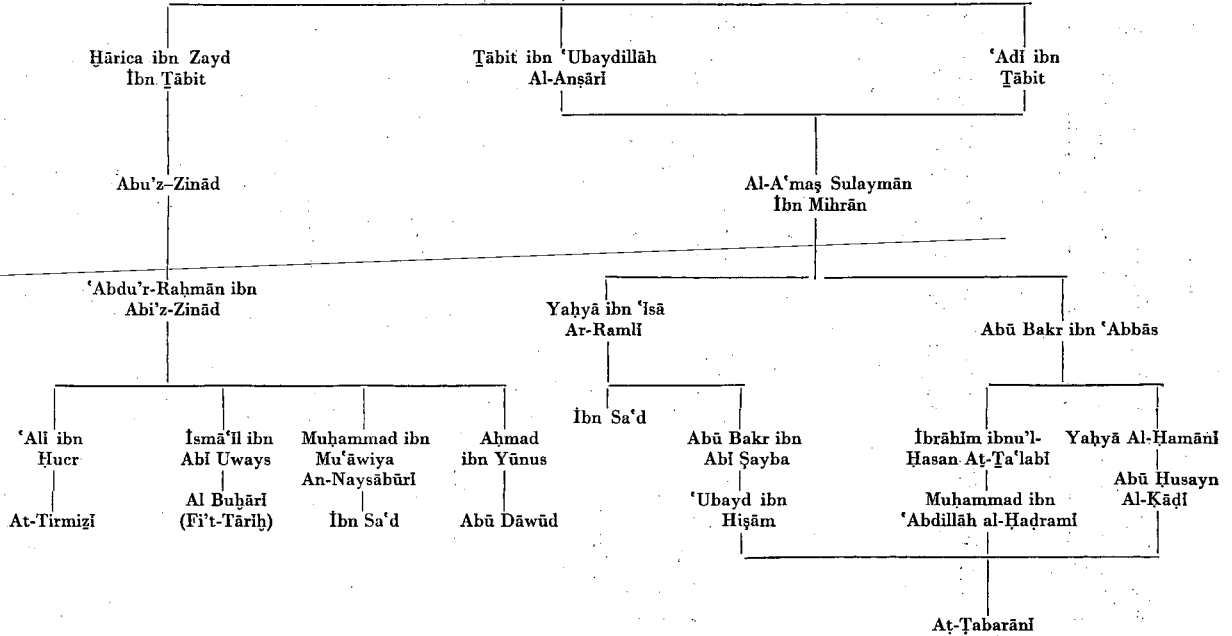
a) Bosna ve Hersek Vilâyetleri Mehâkim-i Nizamiyesinden verilen ilâmatın ahkâmı, ashab-ı deâvinin lâyiğiyle malûmları olmak için, boşnakça tercemeleri dahi yazılması bâ irade-i seniyye icraat komisyonlarına ita kılınan talimatın cümle-i ahkâmından olmakla.....

b) Teshil-i icraat için Bosna Vilâyeti mehakim-i nizamiyesinden verilecek ilâmatın bir tarafına halkın anlayacağı lisan üzere, boşnakça tercemesi yazılıb zifine reis ve aza canibinden temhir ve imza olunması..... (Vesikanın devamı vilâyet merkezi olan Bosna Saray ile Zvornik, Banaluka, Travnik, Bihke ve Yeni Pazar sancaklarında mütercimlik vazifesini ifa edecek memurların tayinine ve kendilerine verilecek maaşlara dairdir).

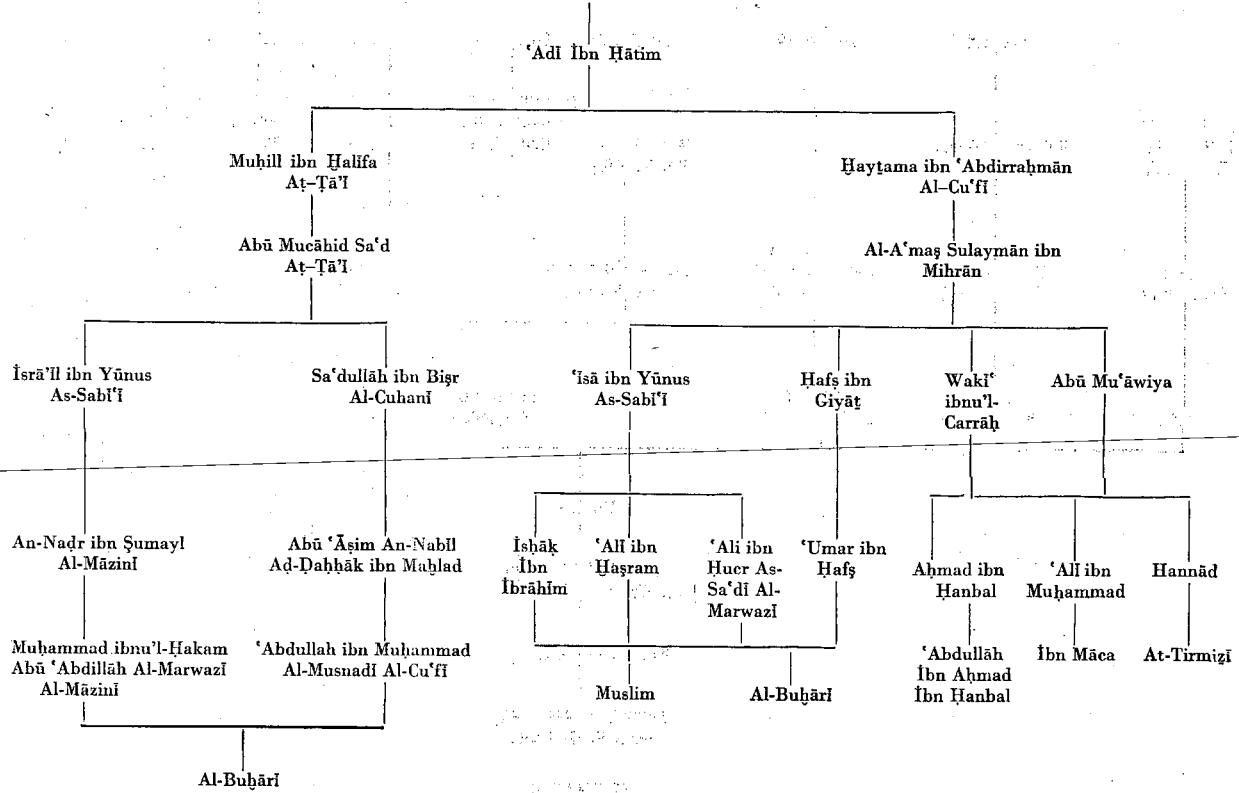
CEDVEL I

HAZRETİ MUHAMMED

ZAYD İBN TĀBĪT

CEDVEL II
HAZRETİ MUHAMMED

CEDVEL III

Abü Sufyân Şahr
İbn Harb Al-Umawî

'Abdullah ibn 'Abbäs

'Ubaydullah ibn 'Abdillah
İbn 'Utba ibn Mas'üd

Az-Zuhri

Ma'mar
İbn Râşid

Şu'ayb ibn Abi
Hamza

Şalih ibn Kaysân
Al-Cifârî

Ya'küb

'Abdu'r-Razzâk
İbn Hammâm

Hişâm ibn
Yüsuf As-Şan'ânî

Abu'l-Yamân
Al-Hakam ibn
Nâfi' Al-Himşî

İbrâhîm ibn
Sa'd az-Zuhri

Ahmad ibn
Hanbal

İshâk
İbn
İbrâhîm
Al-Hanzalî

'Abd
İbn
Humayd

İbn Abi
'Umar

Muhammad
İbn Râfi'

'Abdullah
İbn Muham-
mad Al-Musnadi

Al-Buḥârî

İbrâhîm ibn
Müsâ Ar-Râzî

Al-Buḥârî

Al-Buḥârî

İbrâhîm ibn
Hamza Al-Asadî

Al-Buḥârî

'Abdullah
İbn Ahmad
İbn Hanbal

Muslim

CEDVEL IV

CUBAYR İBN HAYYA

At-Taḳafi

Ziyād ibn Cubayr
İbn Hayya At-Taḳafi

Bakr ibn 'Abdillāh
Al-Muzanī Al-Basrī

Sa'īd ibn 'Ubaydillāh
At-Taḳafi

Al-Mu'tamir ibn
Sulaymān

'Abdullāh ibn Ca'far
Ar-Rakkī

Al-Faḍl ibn Ya'qūb
Al-Bagḍādī

Al-Buḥārī

CEDVEL V

Abū Camra Naşr
İbn 'İmrân Al-Başri

Şu'ba ibnu'l-Haccâc

Gundar Muḥammad
İbn Ca'far Al-Huzali

Abū Bakr ibn
Abî Şayba

Muḥammad
İbnu'l-Muṭannâ

Muḥammad ibn Başşâr
Al-Başri

Muslim

Al-Buḥârî